

واکاوی مبانی فقهی اعتیاد به اینترنت از منظر فقیهان معاصر امامیه*

سیده فاطمه طباطبائی (نویسنده مسئول)**

عبدالرضا محمدحسین زاده***

مریم امین****

چکیده

اعتیاد به اینترنت از مسائل نوظهوری است که امروزه در جوامع بشری به حالت وسواس مزمن در افراد بروز می‌نماید و با ایجاد تمایل غیرقابل مقاومت برای استفاده مجدد، مشکلات فردی، اجتماعی و روحی را به بار می‌آورد. جهت ممانعت از این آسیب تبیین دیدگاه شارع مقدس در این زمینه راهگشا خواهد بود. این مقاله با روش توصیفی، تحلیلی در صدد جمع‌آوری و تحلیل دیدگاه فقیهان معاصر شیعه در این زمینه است و با استناد به مبانی فقه شیعه حکم شرعی استفاده اعتیادگونه از اینترنت استنباط شده است. نتایج گویای آن است که برخی فقیهان معاصر استفاده حلال از اینترنت را فی نفسه دارای منع شرعی نمی‌دانند، اما بعضی دیگر در صورت افراط در استفاده و حصول ضرر جسمی یا روحی قابل توجه یا ضرر عقلانی، آن را جایز نمی‌دانند. با استناد به

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۳۰- تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵- نوع مقاله: علمی، پژوهشی.

** دانشیار، گروه الهیات، دانشکده حقوق و الهیات دانشگاه شهید باهنر کرمان/ Fatabatabae@uk.ac.ir

*** دانشیار، گروه الهیات، دانشکده حقوق و الهیات، دانشگاه شهید باهنر کرمان/ mhosseinzadeh@uk.ac.ir

**** دانشجوی کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه شهید باهنر کرمان/

کتاب، سنت و عقل از آنجا که این پدیده تحت عناوینی مانند ظلم و اضرار به نفس و اسراف قرار می‌گیرد، حکم عدم مشروعیت آن از اتقان بیشتری برخوردار است.

کلید واژه‌ها: مبانی فقهی، اعتیاد، اینترنت، فقیهان معاصر، ظلم، ضرر.

مقدمه

استفاده مباح از اینترنت با توجه به کثرت منافع آن در تمام ابعاد زندگی از جمله دسترسی به حجم وسیعی از اطلاعات، افزایش سرعت انجام کارها، گسترش روابط اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و...، یکی از ضروریات زندگی امروزه است. یکی از عوارض مبتلابه جامعه امروزی که به سرعت در حال گسترش است، اعتیاد به اینترنت است که شامل وابستگی روانی و جسمی است و می‌تواند منجر به آسیب‌های در این زمینه شود.

به جهت ممانعت از ظهور سریع عارضه استعمال مباح، اما بی‌رویه و اعتیادگونه از اینترنت، شایسته است با توجه به تعالیم و حیانی، حکم شارع مقدس استنباط شود. این وظیفه خطیر بر دوش فقیهان و دانشمندان جامعه اسلامی است که در مسائل نوظهور، حکم الهی را استخراج، تنقیح و تبیین نمایند، بنابراین با توجه به خلاء پژوهشی پیرامون این مسئله مستحدثه، نیاز به جمع‌آوری آرای فقیهان معاصر شیعه و استخراج حکم اولی آن از منظر فقه شیعه، امری ضروری خواهد بود.

در زمینه اعتیاد به اینترنت چندین مقاله و کتاب منتشر شده که عبارت‌اند از:

۱. وانگ و همکاران (۲۰۱۷)، در مقاله «ارتباط بین نقص توجه، اختلال بیش‌فعالی و اعتیاد به اینترنت»، رابطه مثبت بین اعتیاد به اینترنت و نقص توجه در نوجوانان و جوانان را بررسی کرده و همچنین به عدم رابطه بین اعتیاد به اینترنت و سن پرداخته‌اند.

۲. صادقی، محمود (۱۳۹۴)، در کتاب «رایانه و اینترنت»، جرایم رایانه‌ای از قبیل کپی‌رایت، هک، قماربازی، و اندکی از آسیب‌های جسمی و روانی را مورد بررسی قرار داده است.

اما تا کنون تحقیقی فقهی پیرامون تبیین حکم اولی استفاده مباح، اما بی‌رویه و اعتیادگونه از اینترنت از منظر فقیهان معاصر شیعه به انجام نرسیده است. در تحقیق پیش رو با توجه به عوارض و پیامدهای جسمی، روانی و رفتاری اعتیاد به اینترنت، به جمع‌آوری دیدگاه گروهی از فقیهان معاصر شیعه از طریق استفتاء در این زمینه پرداخته است و همچنین با استناد به قرآن کریم، سنت و قواعد فقهی حکم تکلیفی و اولی استفاده مباح اما اعتیادگونه از اینترنت استنباط شده است. در مقاله حاضر با روش توصیفی، تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای به سؤالات ذیل پاسخ داده می‌شود:

۱. اعتیاد به اینترنت و عوارض آن چیست؟

۲. حکم تکلیفی و اولی استفاده طولانی مدت از اینترنت (در معنای اعتیاد به آن) در امور مباح از منظر فقیهان معاصر امامیه چه است؟
فرضیه تحقیق بر آن است که با توجه به مبانی فقهی شیعه و اضرار به نفس استفاده طولانی مدت از اینترنت در امور مباح جایز نمی‌باشد.

۱. ماهیت اعتیاد به اینترنت

اینترنت مجموعه جهانی شبکه‌ها و دروازه‌هایی است که با بهره‌گیری از پروتوکول (TCP/IP) با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند. (والاس، ۱۳۸۲: ۳۲)
کثرت منافع استفاده از اینترنت در تمام ابعاد زندگی از جمله دسترسی به حجم وسیعی از اطلاعات، افزایش سرعت انجام کارها، گسترش روابط اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و... استفاده از آن به مثابه یکی از ضروریات زندگی امروزه تبدیل شده است.

«اعتیاد» از نظر لغوی اسم مصدر عربی از ریشه «عاد» است. در فرهنگ نامه دهخدا به معنی عادت کردن، خوی گرفتن و پیاپی خواستن چیزی را آمده است. (معین، ۱۳۸۸: ۱/۳۰۳)

اعتیاد به اینترنت: اعتیاد به اینترنت یک نوع اعتیاد (وابستگی) رفتاری است که شبیه اختلالات مصرف مواد تخدیرکننده در پدیدارشناسی^۱ و نورویبولوژی^۲ است. (جورینسون، ۲۰۱۶م: ۸)

یانگ هنگمی، اعتیاد به اینترنت را حالت وسواس مزمن یا چرخه‌ای ناشی از استفاده مکرر از اینترنت، ایجاد تمایل غیر قابل مقاومت برای استفاده مجدد و ایجاد تنش‌ها و تحمل‌ها می‌داند. اعتیاد به اینترنت شامل وابستگی روانی و جسمی است؛ در نتیجه، این رفتار بی‌دلیل، بیش از حد، در نهایت می‌تواند منجر به آسیب‌های اجتماعی و روانی فردی شود که با علائم جسمی همراه است. (زو و همکاران، ۲۰۱۷م: ۱۰)

اعتیاد به اینترنت نخستین بار توسط گلدنبرگ (۱۹۹۵م) معرفی شد و در تحقیقات پیشگامانه یانگ (۱۹۹۶م) مورد توجه مجامع علمی و روانپزشکی قرار گرفت.

گرفیث (۲۰۰۰ الف: ۸؛ ۲۰۰۰ ب: ۳؛ ۲۰۰۷: ۱۱) معتقد است هر رفتاری که معیارهای برجستگی، تغییر خلق، تحمل، علائم ترک، تعارض، بازگشت، پیشرفت و انکار را داشته باشد، به طور عملیاتی، اعتیاد خوانده می‌شود. دیویس، دونوع استفاده بیمارگون را پیشنهاد می‌کند؛ اختصاصی و عمومی.

مدل اختصاصی، شامل مصرف بیش از حد یا سوء مصرف از کارکردهای خاص اینترنت است. (برای مثال قماربازی، معاملات الکترونیکی و...)

مدل عمومی به عنوان یک سوء مصرف چند بعدی از خود اینترنت تعریف می‌شود که منجر به پیامدهای منفی در زندگی فردی و حرفه‌ای شخص می‌گردد. (دیویس، ۲۰۰۱م: ۳)

محققان در این زمینه نتوانسته‌اند در مورد اصطلاحی، برای توصیف مفهوم استفاده بیش از حد یا سوء استفاده از اینترنت، به توافق برسند. اصطلاحاتی که با مفهوم

-
1. Phenomenology.
  2. Neurobiology.

اعتیاد به اینترنت مرتبط هستند؛ از جمله، اختلال اعتیاد به اینترنت، استفاده مشکل‌زا از اینترنت، استفاده بیش از حد از اینترنت (ویدیانت و گریفتیث، ۲۰۰۶م: ۱)، اعتیاد به فضای مجازی، اعتیاد آنلاین، اعتیاد به شبکه و اختلال معتاد به اینترنت. (دیویس و همکاران، ۲۰۰۲م: ۵؛ هور، ۲۰۰۶م: ۴)

۱. ۱. ملاک و معیارهای اعتیاد به اینترنت

اعتیاد به اینترنت به عنوان یک اختلال جدید روان‌پزشکی است و ملاک‌های آن عبارت‌اند از:

۱. اشتغال شیفته‌وار به اینترنت؛
۲. مواجه شدن با نشانگان ترک، هنگام قطع دسترسی به اینترنت؛
۳. نیاز به گذراندن وقت بسیار در اینترنت؛
۴. تلاش‌های ناموفق به منظور کنترل خود؛
۵. ادامه افراطی کار با اینترنت، با وجود پیامدهای روانشناختی منفی؛
۶. از بین رفتن عادات و تفریحات جذاب قبلی؛
۷. استفاده از اینترنت به منظور کاهش ملالت یا بی‌قراری؛
۸. فریفتن دیگران در مورد کار با اینترنت؛
۹. از دست دادن ارتباط، فرصت تحصیلی یا شغلی به عنوان نتیجه کار با اینترنت. (یانگ، ۱۳۹۸: ۲۲۵) اما معیار مهم در تمامی اعتیادها از جمله اعتیاد اینترنتی، عوامل عصبی و شیمیایی است که در اعتیاد به اینترنت هم، نقش ماده ای به نام دوپامین^۲ مطرح است، که نوعی ناقل شیمیایی در مغز است. (جنیفر، ۲۰۰۴م: ۱)

۱. علائم و نشانه‌های حاکی از یک اختلال خاص که شامل نشانه‌های بیماری و علائم پزشکی می‌شود. (فرهنگ پزشکی دورلند، ۹۴۵)

2. Dopamin.

این ناقل در بسیاری از موقعیت‌ها مانند خوردن، رابطه جنسی و ورزش از مغز آزاد می‌شود و باعث ایجاد احساس لذت در فرد می‌گردد. (هارتول و همکاران، ۲۰۰۹م: ۸)

در فرد معتاد به اینترنت، سطح دوپامین در هنگام اتصال به اینترنت بالا می‌رود و باعث احساس لذت و هیجان می‌شود و هنگام عدم اتصال به اینترنت، فرد فعالانه به دنبال اتصال مجدد آن است. اعتیاد به اینترنت همچنین موجب تغییر ساختارهای مغزی نیز می‌شود (لین و لی، ۲۰۱۵م: ۱۸)، به طوری که ماده خاکستری مغز این افراد کاهش پیدا کرده (لیو و همکاران، ۲۰۱۲م: ۱) و این کاهش عمدتاً در بخش پره‌فروتال مغز دیده می‌شود (ژو و همکاران، ۲۰۱۱م: ۱) که کارکردهای اجرایی نظیر برنامه‌ریزی، سازماندهی، اولویت‌بندی، تصمیم‌گیری و کنترل تکانه را بر عهده دارد. (چان و همکاران، ۲۰۰۸م: ۱)

به دلیل نقش دوپامین، فرد احساس لذت می‌کند و این احساس لذت، باعث کسب پاداش در او می‌شود که البته تقویت‌کننده‌های ثانوی دیگری هم دخیل می‌باشند. (رابرتس، ۱۳۹۲: ۷۴)

از دیگر عوامل اعتیاد به اینترنت می‌توان به عوامل سهولت، در دسترس بودن (کو و همکاران، ۲۰۱۵م: ۲-۱)، محتوا، عوامل اجتماع، تقویت و پاداش، ناشناس ماندن و تفاوت نسل‌ها اشاره کرد.

۲.۱. خصوصیات اعتیاد به اینترنت

خصوصیات اعتیاد به اینترنت مشابه خصوصیات اعتیاد به سایر مواد و اعتیادهای رفتاری است. (والاس، ۱۳۸۲: ۳۰۷)

مشغولیات ذهنی، تحمل (استفاده بیشتر از میزان قبلی مصرف)، علائم ترک (علائم حاصل از عدم دسترسی به اینترنت)، فرار از مشکلات، وسواس و

۱. قسمتی از قشر مغز که قسمت جلویی لب پشانی را در بر می‌گیرد. (فرهنگ پزشکی دورلند:

ناتوانی از کناره‌گیری از آن بخشی از خصوصیات اعتیاد به اینترنت است. اما تمایز مهم آن به خلاف سایر اعتیادها، در قطع کامل استفاده از آن است. در اعتیاد به اینترنت این امر ممکن نیست. در دنیای امروز، اگر فردی استفاده از اینترنت را به طور کامل قطع کند، احتمالاً به همان اندازه اعتیاد به اینترنت، دچار مشکل خواهد شد. (موسوی، ۱۳۹۷: ۱۸)

۳.۱. عوارض اعتیاد به اینترنت

در اختلال اعتیاد به اینترنت، ممکن است اختلالات همبود^۱ متفاوتی نظیر اضطراب اجتماعی، افسردگی، اختلال بیش‌فعالی نقص توجه، رفتارهای ضد اجتماعی و سوء مصرف دارو مشاهده شود. (وینستین، ۲۰۱۰م: ۱)

در بیشتر مطالعات اعتیاد به اینترنت، به اختلال بیش‌فعالی نقص توجه، اضطراب اجتماعی و افسردگی، توجه نشان داده شده است، زیرا این سه اختلال، در روند و نتیجه درمان مؤثر هستند. (پوکرت و همکاران ۲۰۱۰م: ۴؛ کیم و همکاران، ۲۰۱۷م: ۹)

عوارض جسمی اعتیاد به اینترنت و فعالیت متمادی اینترنتی، به جز عوارض غیرمستقیم ناشی از عدم تحرک و تغییر الگوی خواب و خوراک (چاقی، سوء تغذیه و غیره)، عوارض مستقیم و مشخصی موسوم به «علائم تماشای کامپیوتر» نیز دارد (حمیدیان، ۱۳۸۷: ۲۷۱) و شامل عوارض زیر می‌شود:

۱. سردرد، که شامل سردردهای مکرر و میگرنی در افراد است. (بویوکباس، ۲۰۱۹م: ۴)

۲. سندرم اختلال دید^۲ (CVS): در نتیجه خیره شدن به صفحه کامپیوتر، که علائم به صورت خستگی چشم، تاری دید، ریزش اشک، خشکی و سوزش و قرمزی چشم است. (آقازمانی، ۱۳۹۲: ۲۰۸)

1. Comorbidity.
2. Computer vision syndrome.

۳. عوارض اسکلتی عضلانی: درد ناحیه گردن و مچ و ساعد دست، آسیب دیدگی بافت‌ها و در بلند مدت به التهابات رشته‌های عصبی می‌انجامد. آسیب کمر و ستون فقرات. نتیجه پژوهش (عزیزمرادی، ۱۳۹۹: ۱۰) نشان داد که بین اعتیاد به اینترنت و شیوع انحراف تنه به عقب رابطه معناداری وجود دارد.

۴. استرس: طبق پژوهش‌های انجام شده بین استرس و افسردگی در بیماران قلبی مبتلا به (IA^۱) و کاربران عادی رابطه معنادار و مثبتی وجود دارد. (فرشی رومیانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲)

۵. اپیدمیولوژی^۲ اختلالات خواب در بیش از یک سوم معتادان به اینترنت یافت می‌شود. (پتیت، ۲۰۱۶م: ۳) که شامل اختلال در زمان خواب، کیفیت خواب، سندرم آپنه انسدادی خواب و خروپف است. (چوی کی و همکاران، ۲۰۰۹م: ۴)

۶. چاقی: بی‌حرکی در کودکان که در نتیجه، تبحر حرکتی این کودکان ضعیف‌تر است. (تختانی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱)

۷. عوارض رفتاری: اختلالات خلقی، هیجانی، احساس تنهایی (ذوقی و همکاران ۱۳۹۹: ۱۷)، پریشانی، افسردگی و پرخاشگری که موجب مشکلات خانوادگی، انزوای اجتماعی و افت تحصیلی می‌شوند (گنجی و توکلی، ۱۳۹۷: ۵؛ تیمورزاده و همکاران، ۱۴۰۰: ۹) و حتی موجب آسیب به روابط بین‌فردی می‌گردند (کریمی جوکار و همکاران، ۱۳۹۹: ۴) به طوری که استفاده آسیب‌زای مادران از اینترنت و تعامل منفی مادر-کودک به دنبال آن، منجر به ایجاد الگوی رفتاری مشکل‌ساز در کودک می‌شود. (نوروزی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۵) و همین‌طور موجب افزایش استرس، اضطراب یا پارادوکس عدم ارتباط به ویژه در جوانان و نوجوانان می‌شود. (کاربونل، ۲۰۱۸م: ۱)

---

1. Internet Addiction.

2. Epidemiology.

۲. حکم تکلیفی استفاده اعتیادگونه از اینترنت در امور مباح از منظر فقیهان معاصر امامیه

مستحده بودن و استفاده روبه رشد و مهار گسیخته از اینترنت از یک سو و فقدان آرای فقیهان معاصر شیعه در این زمینه از سوی دیگر، تبیین حکم فقهی استفاده اعتیادگونه از اینترنت در امور مباح را ضروری نمود، از این رو، برای به دست آوردن دیدگاه فقیهان معاصر شیعه در این زمینه از طریق استفتاء، به تجمیع و تدوین دیدگاه فقیهان معاصر شیعه پرداخته شد و با استناد به مبانی فقهی حکم تکلیفی و اولی آن تخریج و استنباط شد.^۱

البته آنچه در خصوص حکم اولی و حرمت استفاده اعتیادگونه از اینترنت بیان می شود با نظر به شرایط معمول است، لیکن در مقام احراز مصالح اعمّ عقلایی مانند مصلحت حفظ نظام یا انجام عمل محسنانه و ایثار جانی بنا بر اطلاق ادله آن و همچنین از باب مقدمه بودن استفاده از اینترنت برای تعظیم شعائر اسلامی یا امر به معروف و نهی از منکر و نیز عمل به مقتضیات قاعده دعوت با توجه به شرایط نوپدید و موارد فراوان دیگری که مطرح است، استفاده اعتیادگونه از اینترنت به عنوان ابزاری دوسویه و دوعدی، به حکم ثانوی، نه تنها مستحب بلکه در موارد انحصاری بودن استفاده از این ابزار جهت تأمین هدف های متعالی و ضروری، امری واجب نیز می گردد. بنابراین تبیین حکم ثانوی آن، بحث دیگری را می طلبد که مورد نظر این پژوهش نمی باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

---

۱. به دلیل خلا پژوهشی و عدم وجود مکتوبات فقهی در زمینه موضوع مستحده استفاده اعتیادگونه از اینترنت از طریق استفتاء به جمع آوری و تدوین دیدگاه فقهای معاصر شیعه اقدام شد که اسناد آن در دست نویسندگان موجود می باشد. ارجاعات به استفتای مراجع عظام در پاورقی با ذکر نام مراجع عالی قدر جوادی آملی، خامنه ای، خراسانی، سیستانی، دوزدوزانی تبریزی، مدرسی، نوری همدانی، مکارم شیرازی، علوی بروجردی، علوی گرگانی، فاضل بهودی، فضل الله، فیاض گرامی، بیات زنجانی و مظاهری صورت گرفته است.

۲. ۱. آرای فقیهان معاصر شیعه، پیرامون حکم تکلیفی استفاده اعتیاد گونه از اینترنت

از بررسی آرای فقها می‌توان چنین استفاده نمود که برخی از فقهای معاصر شیعه استفاده معمولی از اینترنت را فی نفسه بلا اشکال دانسته^۱ و به حکم اولی مشروع و مباح می‌دانند^۲ و معتقدند که ضرر جزئی ناشی از استفاده طولانی مدت آن و حتی تحقق ضررهای متعدد از آن ناحیه موجب حرمت نمی‌گردد،^۳ از این رو استفاده حلال از اینترنت منع شرعی ندارد.^۴

در مقابل، بعضی دیگر از فقها بر این عقیده‌اند که استفاده افراطی از اینترنت که مستلزم ضرر جسمی یا روحی قابل توجه گردد جایز نبوده^۵ و حرام است^۶ و باید از آن اجتناب نمود،^۷ به خصوص اگر با ضرر معتنا بهی از قبیل معیوب شدن چشم یا اعضاء رئیسه دیگر یا انحرافات دینی و اخلاقی همراه باشد.^۸ مانند اینکه مستلزم اخلال و واجبات شرعی چون نماز در وقت یا تأثیرات منفی از قبیل خشونت و پرخاشگری بر روحیه شخص گردد و یا انسان را از امور ضروری باز دارد،^۹ مگر آنجا که تحمل ضرر به مقدار اضطرار عقلایی مطرح باشد.^{۱۰}

لازم به ذکر است برخی از صاحب نظران ضابطه در تحقق ضرر را «ضرر عقلانی» (آنچه عقلا از آن اجتناب می‌کنند) اعلام نموده و تشخیص آن را با ارباب

رژوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. استفتا از آیت الله خامنه‌ای.
۲. استفتا از آیت الله بهبودی، فضل الله و فیاض.
۳. استفتا از آیت الله دوز دوزانی تبریزی و آیت الله خامنه‌ای.
۴. استفتا از آیت الله مکارم شیرازی.
۵. استفتا از آیات عظام بهبودی، خراسانی، جوادی آملی، گرامی، مدرسی و مظاهری.
۶. استفتا از آیات عظام فضل الله، بیات زنجانی و گرگانی.
۷. استفتا از آیت الله سیستانی.
۸. استفتا از آیات عظام دوز دوزانی تبریزی و فیاض.
۹. استفتا از آیت الله فیاض.
۱۰. استفتا از آیت الله گرگانی.

تخصص می‌دانند.^۱ به هر حال شایسته است مؤمن در این قبیل امور مقتصد و میانه‌رو بوده و از افراط و تفریط منجر به ضرر برحذر باشد.^۲

۲.۲. مبانی فقهی حرمت حکم تکلیفی استفاده اعتیادگونه از اینترنت

می‌توان با استناد به قرآن کریم، روایات و قواعد فقهی، حکم حرمت استفاده طولانی مدت از اینترنت در امور مباح را استنباط و تخریح نمود.

آیات و روایات بسیاری می‌تواند مستند حرمت استفاده اعتیادگونه از اینترنت باشد که در ذیل به چندی از آنان اشاره می‌شود:

۲.۲.۱. حرمت ظلم و ایذاء نسبت به نفس

ظلم را در لغت به معنای وضع شیء در غیر جایگاه خود، تعریف کرده‌اند (فیروزآبادی، بی‌تا: ۴/۱۴۵) و ایذاء از ریشه اذی، زبانی است که به جاندار می‌رسد، به جانش یا به جسمش، یا به پیامدهای دنیوی یا اخروی آن. (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴: ۱/۱۵)

خداوند در آیه ۱۱۰ سوره نساء می‌فرماید: «وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهَ يَجِدِ اللَّهَ غَفُورًا رَحِيمًا».^۳

مراد از عمل سوء، اضرار به دیگران و مراد از ظلم به نفس، اضرار به خود است. (مبیدی، ۱۳۷۱: ۲/۶۸۰) روشن است که اضرار به دیگران منهی و محرم است و این معنا مستند به نفی در میدان تشریح است (فرهی، ۱۳۹۰: ۶۹۵) و هم مستند به چیزی است که از مذاق شارع و عقلا می‌دانیم و آن اینکه شارع و عقلا حکم ضرری نمی‌آورند و نمی‌پذیرند، بلکه آن را و نیز هر عمل ضرری ناحق را رد می‌کنند، مگر اینکه به خاطر موضوع مهم‌تر جایز یا لازم بشود.

۱. استفتا از آیات عظام علوی بروجردی ومظاهری.

۲. استفتا از آیت الله نوری همدانی.

۳. هر کسی کار بدی انجام دهد، یا به خود ستم کند سپس از خداوند آمرزش بخواهد، خدا را آمرزنده مهربان خواهد یافت.

از طرفی علما بین اضرار به نفس و اضرار به غیر فرقی قائل نیستند و هر دو را اموری محرم محسوب می‌نمایند. (انصاری، ۱۴۱۴: ۱/ ۱۱۵؛ امام خمینی، ۱۳۹۲: ۲/ ۱۶۳؛ سبحانی، ۲۰۲۰م: ۲/ ۱۷۵؛ سقفی تهرانی، ۱۳۹۸: ۱/ ۹۲)

طبق برخی از آیات قرآن، در حقیقت، ظلم به خدا و مردم، به منزله ظلم انسان به خودش است، زیرا درهای رحمت الهی را بر روی خود می‌بندد. (بقره: ۲۳۱) مراد از سوء، تعدی به دیگران و مراد از ظلم، تعدی بر نفس خویش است که معلوم است بدتر از تعدی اول است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵/ ۱۰۹)

مستفاد از آیات قرآن کریم ظلم به نفس حرام و قبیح عقلی است، زیرا خداوند در مقام تقبیح، عمل ظلم به نفس را به کفار و فساق نسبت داده است (بقره: ۵۹)، بدون بیان حکم آن و از اینجا معلوم می‌شود که ا تکال به وضوح حکم عقلی آن فرموده است و به قاعده ملازمه (کلّ من حکم به العقل، حکم به الشرع) بر فرض تمامیت آن می‌توان حکم به حرمت شرعی آن نمود و الا با ادله خاصه از قبیل دلیل حرمت القای نفس در هلاکت و غیر آن از اخبار ائمه اطهار علیهم‌السلام باید تمسک کرد، چنان که فقیهان امامیه هم به طور مسلم ذکر فرموده‌اند که اضرار به نفس حرام است. (ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸: ۱/ ۹۲)

اعتیاد به اینترنت، منجر به آسیب‌های اجتماعی، روانی فردی و جسمی می‌شود. (زوهمکاران، ۲۰۱۷: ۱۰؛ گریفیث، ۲۰۰۰ (الف): ۸، ۲۰۰۰ (ب): ۳، ۲۰۰۷: ۱۱) (صغری).

بنابراین با استناد به آیات و روایاتی که دال بر حرمت ظلم و ایذاء به نفس است (کبری).

استفاده اعتیادآور از اینترنت، در امور مباح نیز که منجر به ایذاء جسمی و روانی می‌گردد از مصادیق ظلم و ایذاء به نفس محسوب می‌شود، لذا حرام خواهد بود (نتیجه).

بنابراین عدم جواز استفاده اعتیادآور از اینترنت از این آیات استنباط می‌شود؛ البته ادله حرمت ظلم و ایذاء در مواردی که غرض عقلایی یا ضرورت یا اهم و مهم در

استفاده اعتیادگونه از اینترنت در میان باشد، اطلاق و شمولیت ندارند و در صورت ضرورت و اهم و مهم، قطعاً حکم ثانویه‌ای بر آن مترتب خواهد شد.

۲.۲.۲. حرمت القای نفس در مهلکه

قرآن کریم انسان را از در خطر قرار دادن خویش نهی نموده است و به صراحت می‌فرماید: «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ»؛ خویشان را به دست خود به تهلکه نیفکنید. (بقره: ۱۹۵)

اکثر علمای اصول می‌گویند نهی (لا) ظهور در حرمت دارد (ولایی، ۱۳۸۷: ۱/۳۲۹)

صاحب «کشاف» آورده است:

وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ. خداوند در آیه از انفس به «ایدی» تعبیر کرده است. اگر ما جدا از سیاق کلام به این جمله نگاه کنیم، معنایش این می‌شود: بر انسان جایز نیست که کاری انجام دهد که جز ضرر، هیچ‌گونه منفعتی برای او نداشته باشد، اما اگر به سیاق کلام بنگریم و اینکه جمله «لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» پس از جمله «أَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ» آمده است، اسراف و زیاده‌روی در انفاق وبالطبع تمامی اعمال مباح را دلیل هلاکت می‌داند (مغنیه، ۱۳۷۸: ۱/۵۳۲)

بدین سبب، بر انسان واجب است که ضرر را از نفس، مال و اهل خود دفع کند، زیرا دفع مضار از آن‌ها واجب است. (ابن شهر آشوب، ۱۳۶۹: ۲/۱۸۸)

همچنین این تعبیر کنایه است از اینکه مسلمان نباید نیرو و استطاعت خود را هدر دهد. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲/۹۳)

مراد از «تهلکه» اعم از هلاکت دنیوی و اخروی است. مراد از القای به تهلکه اقدام به هر عملی است که موجب وقوع انسان در هلاکت شود یا ترک عملی است که باعث هلاکت انسان گردد. (طیب، ۱۳۶۹: ۲/۳۶۱)

آیه شریفه، مطلق است، و در نتیجه نهی در آن، نهی از تمامی رفتارهای افراطی و تفریطی است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹۳/۲)

در روایات نیز در معرض خطر قرار دادن خود مورد نهی شارع مقدس است، تا آنجا که در کتاب «وسائل» باب مجزایی تحت عنوان «تحریم قتل الانسان نفسه» تدوین گردیده که در این باب روایت متعددی از اهل بیت علیهم السلام در مورد خودکشی و اضرار به نفس آورده شده است. (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۹/۲۴)

امام صادق علیه السلام به محمد بن النعمان ابوجعفر احوال فرموده‌اند:

در روزگار برپایی حکومت جور با افراد مشکوک بساز [راه بیا]، و با سلام و دعای ظاهری با ایشان روبه‌رو شو، زیرا متعرض چنین دولتی خود را به کشتن دهد و هلاک سازد. به راستی که خدا می‌فرماید: «خود را به دست خویش به هلاکت می‌فکنید». (ابن شعبه، ۱۳۸۱: ۲۹۲)

بنابراین می‌توان چنین استدلال نمود که مفاد آیه «ولا تلقوا بایدیکم الی التهلکه» اگر مورد خاصی هم داشته باشد باز می‌توان آن را به هر ضرری که انسان بر خودش وارد نماید و منجر به هلاکت یا کمتر از آن گردد تعمیم داد، زیرا در دانش اصول ثابت شده اعتبار به خصوصیت مورد نیست، بلکه اعتبار به عموم وارد است، لذا استفاده از اینترنت آن گونه که مشتمل بر ضرر بر نفس شخص گردد از مصادیق روشن فراهم ساختن اسباب هلاکت و منهی می‌باشد و مبرهن است که آن نیز حرام و ممنوع است مگر در موارد خاص مانند ضرورت و مصلحت و... که تخصصاً از موضوع هلاکت خارج می‌باشد، بنابراین نباید تردید کرد ضرر زدن به نفس خود نیز حرام می‌باشد.

استفاده از فناوری‌های روز اگرچه لازمه زندگی است، اما استفاده اعتیادگونه و آسیب‌زا از اینترنت، ضررهای شدیدی را بر جسم و جان انسان وارد می‌سازد و از منظر عقلای عالم، هیچ غرض عقلایی بر چنین استفاده بیمارگونه‌ای مترتب نمی‌شود (صغری). طبق آیه شریفه قرار دادن نفس در اموری که موجب هلاکت و صدمه به نفس شود حرام می‌باشد (کبری)، لذا استفاده آسیب‌زا از اینترنت از

مصادیق القای به تهلکه و خودکشی تدریجی محسوب می‌شود و به صراحت آیه شریفه، مورد نهی و تحریم شارع مقدس است (نتیجه).

از آنجا که شارع مقدس نهی از رفتارهای افراطی و تفریطی می‌نماید، پس می‌توان عدم جواز استفاده بیمارگونه از اینترنت در امور مباح را استنباط نمود.

۳.۲.۲. حرمت اضرار به خود و دیگران

با استناد به آیات و روایات، می‌توان حرمت اضرار به خود و دیگران را استنباط نمود. اضرار به سلامت جسم و روح، خلاف شرع مقدس است.^۱ در آیه ۲۲۳ سوره بقره خداوند متعال می‌فرماید: «نه مادر باید در نگهداری فرزند به زحمت و زیان بیفتد و نه پدر بیش از حد متعارف برای کودک متضرر شود».

در آیه نهی از مطلق ضرر نموده است، چه ضرر رسانیدن مادر بر فرزند یا همسر باشد و چه ضرر رسانیدن پدر باشد بر فرزند یا مادر (طیب، ۱۳۶۹: ۴۷۳/۲) و چه در مسیر خدمت به دیگری موجبات اضرار به خود را فراهم آوریم.

در روایات نیز نهی از ضرر رساندن به خود و دیگری شده است. امام صادق علیه السلام فرمودند: «وارث نباید به زن (مادر کودک) ضرر وارد کند و بگوید: کودک را از ملاقات با مادرش منع می‌کنم». (مجلسی، ۱۳۶۰: ۱۰۱/۷۵) زیرا ملاک مستنبط از اطلاق آیه نهی مطلق ضرر است به خود یا دیگری و این اطلاق از ناحیه نوع ضرر و ابزار ایجاد ضرر نیز مورد ملاحظه است.

بدیهی است که وابستگی بیمارگونه آسیب جدی در حوزه سلامت جسم و روان، به انسان وارد می‌سازد و موجب آسیب به روابط بین فردی می‌گردد (کریمی جوکار و همکاران، ۱۳۹۹: ۴) به طوری که حتی استفاده آسیب‌زای مادران از اینترنت و تعامل منفی مادر-کودک به دنبال آن، منجر به ایجاد الگوی رفتاری مشکل‌ساز در کودک می‌شود (نوروزی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۵) (صغری).

۱. استفتا از آیت الله گرامی.

طبق آیاتی که دال بر حرمت اضرار به خود و دیگران است (کبری)، استفاده اعتیادگونه از اینترنت در امور مباح فارغ از باب ضرورات، اضطرار، اهم و مهم، مصلحت و... از مصادیق ضرر به خود و دیگری است که در آیات و روایات مورد نهی قرار گرفته است، بنابراین این نوع استفاده مورد نهی شارع می باشد و مشروع نمی باشد (نتیجه).

۴.۲.۲. حرمت اسراف و تبذیر

اسراف و تبذیر در شرع مقدس اسلام حرام می باشد و در قرآن کریم به صراحت بر حرمت اسراف و تبذیر اشاره شده است تا جایی که خداوند می فرماید: «إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ»؛ اسراف کاران برادر شیطان اند. (اسراء: ۲۷)

اسراف، زیاد مصرف کردن مال در جایی است که اصل مصرف آن جنبه عقلایی دارد و اشکال در مصرف زیاد آن است، اما تبذیر مصرف مال در جایی که اصلاً سزاوار نیست. بر همین اساس، امام صادق علیه السلام تبذیر را جزئی از اسراف دانسته و می فرماید: «ان التبذیر من الاسراف»؛ تبذیر نوعی از اسراف است. (کلینی رازی، ۱۴۰۷: ۳/۵۰۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲/۳۰۲) بنابراین، هرکس مالش را در چیزی خرج کند که به زیان اوست، یا سودی به او نمی رساند، شرعاً و عرفاً مسرف است. (مغنیه، ۱۳۷۸: ۵/۶۹) همچنین، صرف مال در غیر مصرف عقلایی و مصارف شرعی مثل صرف در معاصی و لهویات، مصداق اسراف است. (طیب، ۱۳۶۹: ۸/۲۴۱) لذا، بعضی درباره تحریم اسراف به مسئله «اجماع خردمندان» تمسک جسته اند؛ بر این اساس ممنوعیت اسراف در شریعت اسلام، در واقع تأییدی بر حکم عقل و سیره عقلا است و می توان گفت اسراف به ادله اربعه، حرام و ممنوع است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۲/۴۰۰)

در روایات متعدد نیز به مبعوضیت اسراف اشاره شده تا جایی که نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله فرمودند: «هدر دادن آب اسراف است، هر چند در کنار نهر جاری باشی». (فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۳/۱۸۸)

در روایت دیگر امام صادق علیه السلام «اسراف را در تلف مال و اضرار به بدن می‌دانند» (مجلسی، ۱۴۱۴: ۵۳/۲) البته طبق روایت، در هر مقوله‌ای اسراف به تناسب خود آن مقوله سنجیده می‌شود. (نراقی، ۱۳۷۵: ۶۱۹) مستفاد از آیات و روایات در این زمینه این است که هر چیز مفید و مثبتی صرف امری بی‌فایده و غیرلازم شود اسراف خواهد بود. حال اگر یک فرد، نیرو و قوای جسمی و روحی و زمان ارزشمند خود را، با پرداختن افراطی به اینترنت تلف نماید، با وجود پیامدهای روانشناختی منفی، از بین رفتن عادات و تفریحات جذاب قبلی، زیان‌های جسمی، ضایع نمودن قدرت فردی و اجتماعی و اقتصادی، از دست دادن ارتباط، فرصت تحصیلی یا شغلی (یانگ، ۱۳۹۸: ۲۲۵)، قطعاً این رفتار از مصادیق بارز اسراف خواهد بود.

طبق آیه قران کریم که خداوند فرموده است: «لَتَسْأَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ»، جهت ضایع نمودن نعمت سلامتی جسم و روان، انسان مورد مؤآخذه قرار خواهد گرفت. در تفسیر این آیه آمده است، یعنی روز قیامت درباره نعمت‌ها از شما سؤال خواهد شد. می‌فرماید: «نعمتی که از آن پرسیده می‌شود سلامتی است، چرا که «العَافِيَةُ أَجْمَلُ عَطَاءٍ»، سلامتی بهترین نعمت‌های خدادادی است. (مجلسی، ۱۳۶۰: ۷۸/۳۶۵)

بنابراین از آنجا که اضرار به بدن و سلامتی خود نوعی اسراف و تبذیر می‌باشد (صغری) و آیات و روایات نهی اسراف از جهت ابزار موجب اسراف و تبذیر اطلاق دارند (کبری) به خوبی روشن می‌گردد که استفاده از ابزار اینترنت به شکل مصرفانه و مبدّرانه، مورد نهی شارع و مستلزم حرمت است (نتیجه).

۲.۳. قواعد فقهی دال بر حرمت حکم تکلیفی استفاده اعتیادگونه از اینترنت

حکم عدم جواز استفاده بی‌رویه و اعتیادگونه از اینترنت، در جهت امور مباح، بنا به قواعد فقهی ذیل قابل استناد است:

۲.۳.۱. قاعده لاضرر

قاعده لاضرر، یکی از مشهورترین (محقق داماد، ۱۴۰۶: ۱/۱۳۱) و مهم‌ترین قواعد فقهی و اساسی آماده شده، برای استنباط حکم شرعی در دین حنیف اسلام به حساب می‌آید که در بسیاری از ابواب فقه و اغلب مسائل به آن استدلال می‌شود، بلکه آن، تنها مستندی است برای فروع بسیاری و بعضی از مسائل مستحدثه (عراقی، ۱۴۱۸: ۱۷) و در ابواب فقه، مانند عبادات و معاملات به آن استناد می‌شود. (یزدی، ۱۴۰۶: ۱/۱۳۱)

از حیث مستند و مدرک کمبودی نیست، بلکه ادله اربعه بر این امر دلالت دارند. (محمدی، ۱۳۸۷: ۴/۳۸۷) بعضی بر این عقیده اند که مدلول این قاعده، جزو مستقلات عقلیه است که عبارت‌اند از اموری که بدون حکم شرع، خود عقل به آن‌ها می‌رسد. مستند این قاعده، رفع هر گونه ظلم و ستم نسبت به مردم بلکه نسبت به همه جانداران می‌باشد و این امر اختصاص به مسلمان و غیر مسلمان ندارد. (شوشتری، ۱۴۲۷: ۲/۱۶۵-۱۶۴)

علاوه بر عقل، که به موازات ادله و مدارک دیگر، بر حاکمیت و اعتبار قاعده لاضرر گواهی می‌دهد، به شرح مندرج در قرآن مجید و مضمون روایاتی که در این باب وارد شده، قاعده لاضرر، بر روابط و مناسبات بین مردم حاکم است. (محقق داماد، ۱۴۰۶: ۱/۱۳۱) حدیث «لا ضرر و لا ضرار» (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۸/۳۲) در کتب فریقین به طور متواتر موجود است. قاعده لاضرر، از جمله ادله اجتهادیه می‌باشد، از این رو، بیان و دلیل محسوب می‌شود و در صورت جریانش علم به تکلیف حاصل می‌شود ولو به حسب ظاهر. (ذهنی تهرانی، ۱۳۸۰: ۵/۷۵۳)

البته فقها در مورد مفاد این قاعده نظرات متعددی بیان کرده‌اند، لیکن با نظر داشت همه دیدگاه‌ها، به نظر می‌رسد معنای حدیث لاضرر، این است که ضرر در اسلام مشروعیت ندارد؛ بنابراین، نفی مشروعیت مطلق ضرر از این روایات، قابل اعتناء و عرف نیز معاضد این نظریه است و هرگونه ضرر را منتفی می‌داند. از این رو، دلالت این قاعده، منحصر به ضرر به غیر نیست، بلکه ضرر به نفس را نیز شامل می‌شود.

در این راستا، فقیهان عظام در ابواب مختلف فقه، برای حرمت اضرار به نفس، به این قاعده استناد نموده‌اند. به عنوان نمونه، ملاک و مجوز افطار ماه رمضان را، ترس از ضرر به بدن دانسته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴: ۱۶/۳۴۷) یا این که حرمت سیگار را معلل به ضرر بر جسم نموده‌اند. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷: ۳/۱۷۴) از این رو، روشن می‌شود که دایره شمول قاعده لاضرر وسیع است و علاوه بر اضرار، به غیر اضرار به نفس را نیز شامل می‌شود.

در هر صورت از ادله عقلی و نقلی استفاده می‌شود که ضرر زدن به نفس نیز حرام است (انصاری، ۱۴۱۴: ۱۱۶)، زیرا همان طور که اضرار به غیر منتهی است، اضرار به نفس نیز منتهی خواهد بود.

البته در اینکه ضرر محرم در چه حدی است، اختلاف نظر بین فقیهان به چشم می‌خورد. بعضی از فقیهان مطلق ضرر قابل توجه زدن به بدن را حتی اگر به حد مرگ نرسد حرام دانسته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴: ۳۶/۳۷۱) و بعضی بنا بر اقواد حرمت خوردن آنچه برای انسان ضرر دارد، میان چیزی که سبب مرگ می‌شود و بنا بر احوط، بین آنچه ضررش معلوم است و آنچه ضررش مظنون، بلکه محتمل است، تفاوتی قائل نشده‌اند. (امام خمینی، ۱۳۹۲: ۲/۱۷۵)

در یک دسته‌بندی، اضرار به نفس به هفت مرتبه تقسیم شده است: ۱. قتل نفس، ۲. قطع عضو، ۳. از بین رفتن یکی از قوای جسمانی یا حواس بدن، ۴. بیماری، ۵. اتلاف مال معتد به، ۶. تحقیر و تذلیل نفس، ۷. سختی و خستگی.

در اینکه مرتبه اول، دوم و ششم حرام است، اختلافی نیست، چنانچه در جایز بودن مرتبه هفتم بحثی نیست، اما در مرتبه سوم، چهارم و پنجم، مشهور فقیهان قائل به حرمت هستند.

با عنایت به روایاتی که در باب خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها آمده است، حرمت بعضی از چیزها، معلل به فساد بدن شده است. در روایت آمده است: «حُرْمَتِ الْمَيْتَةِ لِمَا فِيهَا مِنْ فَسَادِ الْأَبْدَانِ... وَ حَرَّمَ اللَّهُ الدَّمَ كَتَحْرِيمِ الْمَيْتَةِ لِمَا فِيهِ مِنْ فَسَادِ الْأَبْدَانِ...»؛ مיתה بر انسان حرام شده است، زیرا سبب فساد بدن می‌شود و خدای

متعال خون را حرام کرده است به سبب اینکه در آن فساد بدن است... (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۴/۱۰۹)

مراد از «فساد الابدان» که در روایات به آن تعلیل شده، فساد قطعی نیست، بلکه منظور این است که در معرض فساد ظنی قرار می‌گیرد. عقلاً نیز هلاکت و فساد مشکوک و حتی موهوم را، در ضررهای معتنابه مثل فسادالابدان جایز نمی‌دانند. بنابراین، اگر ضرر مزبور ظنی و حتی کمتر از ظن نیز باشد، باید از آن اجتناب شود. (شبیری زنجانی، ۱۴۱۹: ۱/۳۴) بنابراین هر ضرری که مورد توجه عقلاً باشد و نفس و طبع انسان از آن گریزان باشد، حرام خواهد بود.

استفاده آسیب‌زا از اینترنت، اثرات مخرب جسمی و آسیب‌های روانی بسیاری در حوزه فردی و اجتماعی بر جای می‌گذارد؛ مانند اختلال در هوش هیجانی، روابط اجتماعی، اپیدمیولوژی اختلالات خواب، دست درد، پرخاشگری و... .

با توجه به نوپدید بودن این اختلال، اکثریت روانپزشکان و پزشکان و حتی دولت‌ها (با ایجاد مراکز درمان) اصل ضرری بودن این‌گونه استفاده را پذیرفته و بر آن تأکید کرده‌اند. با توجه به ضررهای جبران‌ناپذیر یا طولانی مدتی که فرد و بالتبع جامعه را درگیر می‌سازد، قطعاً مشمول قاعده کلی لاضرر می‌گردد و طبق قاعده لاضرر، شرع چنین استفاده‌ای را جایز نمی‌داند. نه تنها شرع، بلکه بنای عقلاً نیز معارضد این قاعده است و عقلاً عالم ضرر بر جسم و مال و آبرو را نهی می‌نمایند. در این راستا، گروهی از فقیهان معاصر، حکم عدم جواز استفاده آسیب‌زا از اینترنت در امور مباح را معلل به دلیل بنای عقلاً^۱ و قاعده مذکور نموده‌اند و طبق دیدگاه خود در مورد ضرر محرم، حکم عدم جواز و یا جواز آن را مستند به قاعده لاضرر نموده‌اند.

کسانی که قائل به حرمت مطلق ضرر می‌باشند، استفاده آسیب‌زا از اینترنت در امور مباح را جایز ندانسته و کسانی که اضرار به نفس را جایز می‌دانند، مگر در مثل قتل نفس و قطع عضو، این نوع استفاده را جایز می‌دانند. از میان فقیهان عظام

۱. استفتا از آیت الله خراسانی.

معاصر، بعضی بر این عقیده‌اند که هرگونه رفتار و عملکردی که در نظر عقلا موجب ضرر فاحش و قابل توجه باشد، طبق قاعده «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» جایز نیست و اعتیاد به اینترنت در امور مباح هم اگر موجب اضرار قابل توجه به بدن و روح انسان شود یا موجب انحراف دینی و اخلاقی شود، شرعاً حرام خواهد بود، مگر به مقدار اضطراب عقلایی.^۱

دسته دیگر از فقیهان، ضرر را شامل انواع ضررها می‌دانند؛^۲ اضرار به جان، مال، آبرو^۳ و سلامت جسم و روح.^۴ بعضی فقیهان نیز در این قاعده میان خود فرد یا فرد دیگر فرقی قائل نشده‌اند.^۵ در این راستا، تشخیص ضرر با خود مکلف دانسته‌اند و در نوجوانان و جوانان، اولیای آنان باید نظارت نمایند.^۶ بعضی از فقیهان که قائل بر عدم منع شرعی جهت استفاده حلال از اینترنت می‌باشند، اما باز هم لازم دانسته‌اند که با به کار بستن توصیه‌ها و راهکارهای کارشناسان فن و همچنین با توجه به دستورالعمل‌های بهداشتی پزشکان از آسیب‌هایی که به سلامت جسم و روان افراد می‌رسد، جلوگیری گردد.^۷

۲.۳.۲. قاعده وجوب دفع ضرر محتمل

قاعده وجوب دفع ضرر محتمل بین مسلمانان، بلکه عقلای عالم امری مسلم است. (عراقی، ۱۴۱۷: ۱۹۹/۳) بر اساس این قاعده، عقل حکم می‌کند که باید از ضررهای احتمالی نیز دوری کرد، تا چه رسد به ضررهای حتمی یا مظنون. پس اگر

۱. استفتا از آیات عظام گرگانی، فضل‌الله، مدرسی، مظاهری، بیات زنجانی، نوری همدانی و خراسانی.

۲. استفتا از آیت‌الله بهبودی.

۳. استفتا از آیت‌الله فیاض.

۴. استفتا از آیت‌الله گرامی.

۵. استفتا از آیت‌الله بیات زنجانی.

۶. استفتا از آیت‌الله جوادی آملی.

۷. استفتا از آیت‌الله مکارم شیرازی.

انسان با احتمال ضرر، اقدام به کاری کرد و ضرری متوجه او شد، مستحق ملامت و سرزنش است (ملکی اصفهانی، ۱۳۷۹: ۲/۲۶)

در نتیجه، به حکم عقل بدیهی، دفع ضرر مظنون، واجب است، بلکه دفع ضرر محتمل، بلکه موهوم نیز واجب است (نراقی، ۱۴۲۲: ۲/۳۲۴)

در اینکه منظور از ضرر، ضرر دنیایی است یا اخروی، بین فقیهان اختلاف نظر وجود دارد. مرحوم آیت الله خوئی نیز در فتاوایشان ایراد ضررهای شدید دنیایی را ممنوع شمرده‌اند. (زنجان، ۱۴۱۹: ۱/۳۳) شیخ انصاری نیز در این زمینه فرموده است: انصاف (در مسئله مزبور) الزام عقل است به دفع ضرر محتمل دنیوی، همچون حکم به دفع ضرر مقطوع (و مظنون) دنیوی. (سمیعی، ۱۳۸۷: ۷/۹۳)

از آنجا که وجوب دفع ضرر محتمل، از واجبات عقلی است (سبزواری، ۱۴۲۵: ۴۵۴)، عقل حکم می‌نماید جایی که احتمال ضرر قوی است و نیز ضرر محتمل، عقلایی و مهم است، باید آن را دفع نمود و این دفع واجب است.

بنابراین، به حکم لزوم دفع ضرر محتمل یا مظنون، حرمت استفاده مشکل‌زا یا بیمارگون از اینترنت اثبات می‌شود، زیرا در استفاده مشکل‌زا از اینترنت هم احتمال ضرر قوی موجود است و هم ضرر محتمل حاصل از سوء استفاده از اینترنت، عقلایی است و عقلای عالم نسبت به آن سکوت نکرده و چه بسا در این زمینه توصیه‌های جدی ابراز نموده‌اند و در کشورهای خارجی، مکانی جهت ترک این اعتیاد تدارک دیده‌اند.

اگر مراد از این قاعده وجوب دفع ضرر اخروی باشد، ضرر اخروی، با ظلم به نفس، شامل مورد بحث نیز می‌شود. بدین تفصیل که استفاده مشکل‌زا از اینترنت که منجر به آسیب‌های اجتماعی و روانی فردی همراه با علائم جسمی می‌شود (زو و همکاران، ۲۰۱۷م: ۱۰)، ظلم به نفس محسوب شده و از مصادیق ایذاء و ظلم به نفس است که عملی حرام است و مغبوض شارع مقدس است. با توجه به اینکه دو حق بر اعضای انسان تعلق گرفته است؛ یکی حق صاحب بدن و دیگری حق خداوند متعال، انسان حق ندارد هر نوع رفتاری را نسبت به جسم خود روا دارد و به

این مطلب، آیتی از قرآن کریم دلالت دارند، مانند آیه شریفه: «الَّتِي أُولَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ» (احزاب: ۶۱) و نیز آیات دال بر حرمت انتحار «وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» (نساء: ۲۹).

در آیه اولی، خداوند متعال، اولویت حضرت رسول ﷺ را بر جان و مال مسلمانان بیان نموده است و این اولویت اقتضای مشارکت دارد و نیز اگر کسی خود را بکشد وعده عذاب دوزخ به آن داده شده است که این خود دال بر تعدی بر حق خداوند متعال است. همچنین، برای اثبات حق انسان، می توان به ثبوت و عفو قصاص (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۹/۲۹) و دیه (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۴۰۹/۲۹) برای انسان استناد نمود.

بنابراین، انسان به تنهایی مالک اعضا و نفس خویش نیست که بتواند هر عملی که مایل است مرتکب شود، بلکه باید رعایت حق الله را نیز در این زمینه بنماید و تعدی به حق خداوند روا ندارد. در نتیجه، ضرر اخروی، با ظلم به نفس، محقق می شود.

بنابراین، طبق قاعده، دفع ضرر محتمل اخروی، واجب است و ضرر دنیوی نیز قطعاً حاصل و اگر هم احتمال ضرر داده بشود نیز با این قاعده، دفع آن واجب و حرمت استفاده بیماری از اینترنت در امور مباح، اثبات می گردد. بنابراین استفاده آسیب زا از اینترنت همراه با ضرر مقطوع یا حتی استفاده ای که احتمال ضرر مظنون و یا موهوم داشته باشد، چه مستلزم ضرر دنیوی باشد (نساء: ۲۹) چه ضرر اخروی (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۹/۲۹) (صغری) مشمول مفاد قاعده مذکور بوده (کبری) و دفع آن که با اجتناب از آن محقق است واجب می باشد و نظر به اینکه مقتضای قاعده از آراء محموده بوده و مشهور قائل به استلزام بین حکم اینچنینی عقلی و شرعی هستند -کل ما حکم به العقل حکم به الشرع- حرمت شرعی آن نیز ثابت می باشد، پس استفاده از ابزار اینترنت به شکل ضرری و آسیب زا از حیث همراهی با ضرر مقطوع و یا محتمل و حتی موهوم دنیوی یا اخروی عقلاً و شرعاً منهی و حرام می باشد (نتیجه).

نتیجه گیری

با وجود مزایای ارزشمند استفاده از اینترنت اما استفاده بی‌رویه و اعتیادگونه از اینترنت در امور مباح، موجب اختلالات جبران‌ناپذیر فکری، رفتاری و جسمی در آحاد بشر می‌گردد. از دیدگاه فقها در جواز بهره‌مندی مشروع از اینترنت، به استناد اصل برائت، اختلاف نظری وجود دارد؛ حتی اگر این استفاده، منجر به مضرات جزئی گردد. برخی از فقها بر عدم جواز استفاده بی‌رویه از اینترنت تصریح کرده‌اند، مخصوصاً اگر موجب انحرافات و مضرات چشمگیر شود. البته در این میان برخی تشخیص این مطلب را بر عهده متخصصین می‌دانند. طبق مبانی قرآنی و روایی، ظلم به نفس و در معرض خطر قرار دادن خود و ضربه به خود، حرام بوده و از آنجا که طبق نظر متخصصان، استفاده بی‌رویه از اینترنت بستر این عناوین را فراهم می‌نماید، می‌توان حکم عناوین مذکور را برای این پدیده ثابت کرد و حکم اولیه استفاده اعتیاد از اینترنت در امور مباح را حرمت دانست. البته ادله حرمت ظلم و ایذاء، در مواردی که غرض عقلانی و یا ضرورت و یا اهم و مهم در استفاده اعتیادگونه از اینترنت در امور مباح در میان باشد، اطلاق و شمولیت ندارند و در صورت ضرورت و اهم و مهم، قطعاً حکم ثانویه‌ای بر آن مترتب خواهد شد.

طبق ادله قطعی قرآنی، اسراف در تمامی مراتب خود حرام بوده و از آنجا که استفاده اعتیادگونه از اینترنت در امور مباح را می‌توان مصداقی از اتلاف وقت و قوای جسمی و روحی دانست، لذا مرتکب آن به طور قطع، مورد بازخواست شرعی قرار می‌گیرد. طبق قاعده «لا ضرر» و قاعده «وجوب دفع ضرر محتمل»، می‌توان گفت بهره‌گیری بی‌رویه از اینترنت حتی در امور مباح عقلاً قبیح بوده، زیرا موجب زیان و ضرر غیرقابل جبران می‌گردد. در نتیجه، شرع نیز این حکم عقل را تأیید نموده است، لذا پیشنهاد می‌گردد در مقام قانونگذاری در حوزه پیشگیری استفاده از اینترنت در مرحله نخست در مراکز حاکمیتی با شرایط خاص که مانع آسیب‌زایی و یا حداقل با ضرر کمتری مواجه باشد، تجویز گردد و از موارد آسیب‌زا ممانعت به عمل آید و در مرحله دوم این مهم به سایر مراکز تسری یابد و در کنار آن مراکز فن‌آوری را در

مسیر تلاش برای دستیابی به محصولات که دافع و یا رافع آسیب‌های ناشی از این کاربرد باشد ملزم نماید.

منابع و مأخذ:

- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۱۳۶۹)، *مشابه القرآن و مختلفه*، قم: دار بیدار.
- ابن شعبه، حسن بن علی (۱۳۸۱)، *تحف العقول*، ترجمه بهراد جعفری، تهران: دار الکتب الإسلامية.
- اسلوین، جیمز (۱۳۸۰)، *اینترنت و جامعه*، ترجمه عباس گیلوری و علی رادباوه، تهران: نشر کتابدار.
- آقا زمانی، علی محمد (۱۳۹۲)، *معتادان فیس بوک*. تهران: درسا.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۴)، *رسائل فقهیه*، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین، (۱۴۱۴)، *رسائل فقهیه*، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- تختانی، مهدی، حومینان شریف‌آبادی، داوود و محمود شیخ (۱۴۰۰)، *مقایسه مهارت‌های حرکتی و شاخص توده بدنی کودکان با اعتیاد و بدون اعتیاد به اینترنت*، نشریه رشد و یادگیری حرکتی ورزشی. دوره ۱۳، ش ۱، ص: ۷۲-۵۹.
- تیمورزاده، حسن، محمدی‌پور، محمد و ابوالفضل بخشی‌پور (۱۴۰۰)، *مدل‌یابی روابط ساختاری اعتیاد به اینترنت بر اساس سرمایه روانشناختی با نقش واسطه‌گری تحصیلی*، نشریه علوم روانشناختی، ش ۱۰۲، ص: ۹۷۷-۹۶۷.
- ثقفی تهرانی، محمد (۱۳۹۸)، *روان جاوید در تفسیر قرآن مجید*، تهران: برهان.
- حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶)، *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشرعیه*، قم: موسسه آل بیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.
- حمیدیان، فرود (۱۳۸۷)، *اعتیاد به اینترنت و موبایل: بررسی عوارض و وابستگی به اینترنت*، موبایل و بازی‌های کامپیوتری. تهران: قطره.

- خمینی، سید روح الله (۱۳۹۲)، تحریر الوسيله، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار الامام الخميني علیه السلام.
- خمینی، سید روح الله، (۱۳۹۲)، تحریر الوسيله، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ذوقی، لیلا و همکاران (۱۳۹۹)، پیش‌بینی اعتیاد به اینترنت بر اساس متغیرهای احساس تنهایی و کیفیت خواب با میانجیگری تنظیم هیجان در زنان متأهل، نشریه پژوهش‌های انتظامی، اجتماعی زنان و خانواده، ش ۲، ص: ۴۷۰-۴۹۱.
- ذهنی تهرانی، محمدجواد (۱۳۸۰)، تحریر الفصول فی شرح کفایة الأصول، مؤسسه امام منتظر.
- رابرتس، کوین (۱۳۹۲)، اعتیاد به نت: رهایی از دام اعتیاد به اینترنت و بازیهای نرم افزاری. ترجمه اکرم کرمی، تهران: صابرین.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد بن مفضل (۱۴۰۴)، المفردات فی غریب القرآن، ج ۲، قم: دفتر نشر الکتاب.
- زنجانی، سید موسی شبیری (۱۴۱۹)، کتاب نکاح، قم: مؤسسه پژوهشی رای پرداز.
- سبحانی، شیخ جعفر، (۲۰۲۰م)، الرسائل الاربع، قم، مؤسسه الامام الصادق (ع).
- سمیعی، جمشید (۱۳۸۷)، ترجمه متن و شرح کامل رسائل شیخ انصاری، اصفهان: انصاری.
- شوشتری، سید محمد حسن مرعشی (۱۴۲۷)، دیدگاه‌های نو در حقوق، تهران: نشر میزان.
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹)، وسائل الشیعة، ج ۱، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- صادقی، محمود (۱۳۹۴)، رایانه و اینترنت، قم: نشر معروف.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴)، ترجمه تفسیر المیزان، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفت رانتشارات اسلامی.
- طیب، عبدالحسین (۱۳۶۹)، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: اسلام.
- عراقی، آقا ضیاء الدین (۱۴۱۸)، قاعدة لا ضرر، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- عراقی، ضیاء الدین (۱۴۱۷)، نهاية الأفكار، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- عزیزمرادی، عاطفه (۱۳۹۹)، بررسی رابطه بین اعتیاد به اینترنت با شیوع عارضه فرورفتگی در قفسه سینه و انحراف تنه به عقب در میان دانشجویان دختر دانشگاه آزاد اسلامی واحد «دور»، نشریه پژوهش‌های تربیت بدنی و علوم ورزشی، ش ۷، ص: ۶۶-۵۵.
- فرشی رومیانی، فریده و مجید ترابی نیکجه (۱۳۹۷)، «مقایسه اضطراب و استرس بر مبنای میزان استفاده از فضای مجازی در بیماران قلبی مرد و زن آنژیوگرافی شده در بیمارستان شهید مدنی تبریز»، «زن و مطالعات خانواده»، س ۱۰، ش ۳۹، ص: ۴۸-۲۳.
- فرهی، سیدعلی (۱۳۹۰)، تحقیقی در قواعد فقهی اسلام، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی (۱۴۱۵)، تفسیر صافی، تهران: مکتب الصدر.
- قاسمی، محمدعلی (۱۳۹۵)، فقه درمان، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام).
- قرشی بنایی، علی اکبر (۱۳۷۵)، تفسیر احسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت/ مرکز چاپ و نشر.
- کریمی جوهنی، رضا و همکاران (۱۳۹۹)، اعتیاد به اینترنت در بین دانشجویان پیراپزشکی دانشگاه آزاد اسلامی، مجله علمی پژوهان، ش ۱، ص: ۳۷-۳۲.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، الکافی (طالاسلامیه)، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گنجی، بی نظیر و سمیرا توکلی (۱۳۹۷)، «بررسی رابطه بین سرمایه روانشناختی و تاب‌آوری تحصیلی با اعتیاد به اینترنت دانشجویان»، نشریه راهبردهای آموزش در علوم پزشکی، دوره ۱۱، ش ۱، ص: ۱۰۷-۱۰۲.
- موسوی، معصومه و همکاران (۱۳۹۷)، اعتیاد به اینترنت، راهنمای عملی پیشگیری، ارزیابی و درمان. تهران: قطره.
- مجلسی، محمد باقر بن محمدتقی (۱۳۶۰)، بحار الانوار الجامعه لدرراخبار الائمة الاطهار، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- مجلسی، محمدتقی بن مقصود علی (۱۴۱۴)، لوامع صاحبقرانی، قم: اسماعیلیان.
- محمدی، علی (۱۳۸۷)، شرح رسائل، قم، دارالفکر.

- معین، محمد(۱۳۸۸)، فرهنگ معین، چ ۲۵، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- مغنیه، محمدجواد(۱۳۷۸)، ترجمه تفسیر کاشف، قم: بوستان کتاب قم.
- مکارم شیرازی، ناصر(۱۳۸۵)، دائرة المعارف فقه مقارن، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام.
- مکارم شیرازی، ناصر(۱۴۲۷)، استفتانات جدید، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
- ملکی اصفهانی، مجتبی(۱۳۷۹)، فرهنگ اصطلاحات اصول، قم: عالمه.
- میبدی، احمد بن محمد(۱۳۷۱)، کشف الاسرار وعده الابرار، چ ۵، تهران: امیرکبیر.
- نجفی، محمد حسن(۱۴۰۴)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی(۱۴۲۲)، رسائل و مسائل، قم: کنگره نراقیین ملا مهدی و ملا احمد.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی(۱۳۷۵)، عوائد الایام، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مرکز انتشارات.
- نوروزی، زهرا و همکاران(۱۴۰۰)، «الگوی ساختاری استفاده آسیب‌زای مادران از اینترنت و مشکلات رفتاری کودکان با میانجیگری تعامل مادر، کودک»، نشریه روانشناسی کاربردی، ش ۵۷، ص: ۱۳۹-۱۱۸.
- والاس، پاتریشیا(۱۳۸۲)، روانشناسی اینترنت، ترجمه فضل‌الله قنادی و همکاران، اصفهان: نقش خورشید.
- ولایی، عیسی(۱۳۸۷)، اصطلاحات اصول، چ ۶، تهران: نشر نی.
- یانگ، کیمبرلی اس؛ ابرو، کریستیانونابوکو د(۱۳۹۸)، اعتیاد به اینترنت(دستنامه وراهنمای ارزیابی ودرمان)، ترجمه احمد برجعلی و همکاران، تهران: علم.
- محقق داماد، سید مصطفی(۱۴۰۶)، قواعد فقه، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- Carbonell,X. and(et al)(۲۰۱۸). Problematic Use of the Internet and Smartphones in University Students 2006-2017. Int. J. Environ. Res. Public Health15, p(1), 1-13. doi:10. 3390/ ijerph15030475.

- Chan, R. , Shum, D. , Touloupoulou ,T et al, (2008). Assessment of executive functions: review of instruments and identification of critical issues. Arch Clin Neuropsychol 23:201–216.
- Chou WJ, Liu TL, Yang P, et al(2015) Multi-dimensional correlates of internet addiction symptoms in adolescents with attention-deficit/ hyperactivity disorder. Psychiatry Res .225 .p(1-2):122-128.
- Choi,H. Son, H. Park M, et al(۲۰۰۹) Internet overuse and excessive daytime sleepiness in adolescents. Psychiatry Clin Neurosc .63(4):45-52.
- Davis RA(2001) A cognitive behavioral model of pathological internet use(PIU) Computers in Human Behavior. 17 .p(2) .187-95.
- Davis, R. , Flett, G. , & Besser, A(2002) Validation of a new scale for measuring problematic Internet use: Implications for preemployment screening. CyberPsychology and Behavior, 5(4), 331–345.
- Griffi ths,M. Widyantp,L(2007) Internet Addiction: Does It Really Exist?(Revisited) Comparison Survey Studies of Internet Addiction and Excessive Internet Use Psychometric Studies of Internet Addiction Internet addiction, Comorbidity, and Relationship to Other Behaviors. New York: Academic Press, P(11) 127-149.
- Griffi ths, M. D(2000a) Internet addiction—Time to be taken seriously? Addiction Research, 8, 413–418.
- Griffi ths, M. D(2000b) Does Internet and computer “addiction” exist? Some case study evidence. Cyberpsychology and Behavior, 3, 211–218.
- Hartwell,K. J :Tolliver, B. K :Brady, K. T(2009) Biologic commonalities between Mental illness and addiction. Primary Psychiatry,15,p(8) .33-39.
- Jennifer,L(2004) Power ,”Dopamin” Chemistry:Foundations and Applications. 2 ,ed. J. J. Lagowski(New York: Macmilan Reference USA),22-23.
- Kim ,Y. J. Kim,D. J. Choi, J. S(2017) The cognitive dysregulation of Internet addiction and its neurobiological correlatesFrontiers In Bioscience, Elite, 9, 307-320.

- Ko CH, Wang PW, Liu TL, et al(2015) Bidirectional associations between family factors and internet addiction among adolescents in a prospective investigation. *Psychiatry Clin Neurosci* .69 .p(4) . 192-200.
- Lin F, Zhou Y, Du Y, Qin L, Zhao Z, et al(2012) Abnormal white matter integrity in adolescents with internet addiction disorder: a tract-based spatial statistics study. *PLOS ONE* 7p(1):e30253.
- Peukert, P. Sieslack, S. Barth, G. Batra, A(2010) Internet- und Computerspielabhängigkeit. *Psychiat Prax*, 37, p(4) 219-224.
- Wang, B. q. , Nan-qi Yao, N. q. , Xiang Zhou, Z. , Jian Liu, J. and Zheng-tao, Z(2017) The association between attention deficit, hyperactivity disorder and internet addiction: a systematic review and metaanalysis, *BMC Psychiatry*, 17, p(1), 1-21.
- Weinstein, A. Lejoyeux, M(2010) Internet Addiction or Excessive Internet Use. *The American Journal of and Alcohol Abuse*, 36, p(1), 277-28
- B Zou, Z. and etal(2017) Deinition of Substance and Non-substance Addiction. *Springer Nature Singapore* . p(10), 21-41.
- Zhou Y, Lin FC, Du YS, Qin LD, Zhao ZM, et al(2011) Gray matter abnormalities in Internet addiction: a voxel-based morphometry study. *Eur. J. Radiol*. 79 .p(1) . 92-95.
- Yang, H, M(2008) A research on the influence of internet addiction on college students. D, Nanjing Normal University, Nanjing.

پرتال جامع علوم انسانی

